

Зміст програми навчальної дисципліни

Модуль 1. Загальні проблеми права Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Права людини як об'єкт захисту Конвенції. Конвенція як «живий інструмент». Ідея прав людини: генеза та сучасне розуміння. Основні властивості прав людини. Структура прав людини (носій права адресат (носій зобов'язань), предмет або зміст права. Проблема універсальності прав людини. Права людини в системі європейських цінностей. Каталог прав людини, що захищаються Конвенцією.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як «живий інструмент». Історичні передумови прийняття Конвенції. Основні етапи розвитку конвенційного механізму захисту прав людини. Конвенція як надійний і водночас актуальний інструмент. Еволюційний підхід ЄСПЛ. Здатність прав розвиватися і поширюватися на нові сфери за межі того, що мали на увазі творці Конвенції. Європейський консенсус та ефективність доктрини живого інструменту. Іntenціоналізм, текстуалізм і доктрина четвертої інстанції. Адаптивний характер прав у світлі сучасних досягнень.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: загальна характеристика. Роль, мета та цінність системи Конвенції. Цінність Конвенції з точки зору її історичних досягнень. Конвенція як юридично обов'язковий інструмент у сфері прав людини. Структура Конвенції. Протоколи до Конвенції. Співвідношення Конвенції та інших договорів Ради Європи у сфері захисту прав людини.

Цінності, що лежать в основі системи Ради Європи: права людини, верховенство права, демократія. Людська гідність, персональна автономія, демократія, плюралізм і солідарність як ключові цінності Конвенції.

Основні принципи дії Конвенції. Принцип ефективності – Конвенція має на меті гарантувати не права, які є теоретичними чи ілюзорними, а права, які є практичними та ефективними. Зв'язок принципу ефективності з характером і цілями Конвенції та з роботою ЄСПЛ з тлумачення її положень: об'єкт і мета

Конвенції як інструменту захисту окремих людей вимагають, щоб її положення тлумачилися та застосовувалися таким чином, щоб гарантії були практичними та ефективними.

Субсидіарність і первинність як принципи дії Конвенції. Принцип первинності – основна відповідальність за забезпечення ефективного захисту прав, передбачених Конвенцією, лежить на державних органах влади. Принцип субсидіарності – завдання ЄСПЛ полягає головним чином у перевірці того, чи національні органи влади дотримувалися зобов'язань, які вони взяли на себе відповідно до Конвенції.

Основні доктрини, сформульовані Європейським судом з прав людини. Доктрина «свободи розсуду держав» – вказує на простір, який Суд залишає для національних урядів при виконанні ними своїх зобов'язань відповідно до Європейської конвенції. Конвенція як мінімальний загальний стандарт. Межі розсуду держав. Критерії застосування доктрини свободи розсуду держав відповідно до судової практики Суду. Принцип розмірності при застосуванні свободи розсуду.

Обмеження прав людини, гарантованих Конвенцією. Типологія конвенційних прав відповідно до можливості обмеження їх здійснення: «абсолютно абсолютні» права; права, які носять абсолютний характер, але тільки тією мірою, якою від них не можна відступати в мирний час; неабсолютні права, або права, які допускають відступ, з чіткими конкретними оговорками щодо обмеження; неабсолютні права, або права, які допускають відступ, з загальними оговорками щодо обмеження; права без явних оговорок про обмеження, але які відповідно до прецедентного права Суду не є абсолютними.

Критерії допустимого втручання держави у здійснення прав людини, гарантованих Конвенцією: втручання має бути необхідним («в демократичному суспільстві») для досягнення поставленої легітимної мети (вимога необхідності; часто формулюється як вимога «співрозмірності» або вимога «справедливого балансу»).

Вертикальна і горизонтальна дія Конвенції.

Зобов'язання держави відповідно до Конвенції. Негативні зобов'язання. Позитивні зобов'язання: поважати, захищати, забезпечувати. Типологія позитивних зобов'язань: зобов'язання дії, зобов'язання результату, зобов'язання щодо належної обачності. Тест щодо справедливого балансу. Тест щодо розумних знань і засобів. Відступ від зобов'язань.

Європейський суд з прав людини: загальна характеристика. Виконання рішень Європейського суду з прав людини. Організація ЄСПЛ. Створення ЄСПЛ. Зміст розділу II Конвенції. Формування ЄСПЛ. Обрання суддів ЄСПЛ Парламентською Асамблеєю Ради Європи (ПАРЄ). Кваліфікаційні вимоги до суддів ЄСПЛ. Судді ЄСПЛ від України. Неправомочність суддів розглядати справу та самовідвід. Судді ad hoc та судді, що представляють загальний інтерес. Склади ЄСПЛ: пленарне засідання; судді, що розглядають справу одноособово; Комітети суддів; Секції; Велика Палата. Секретаріат ЄСПЛ. Реформування ЄСПЛ.

Предметна юрисдикція (ratione materiae) Європейського суду з прав людини. Компетенція Європейського суду з прав людини ratione loci: територіальний та ефективний контроль. Юрисдикція за колом суб'єктів (ratione personae): особа заявника та держави – відповідача. Юрисдикція Європейського суду з прав людини у часі (ratione temporis): одномоментні факти та триваючі порушення.

Процедура в ЄСПЛ: від первинної скарги до рішення. Індивідуальні скарги. Порядок подання скарги до ЄСПЛ: новітні підходи. Вимоги до змісту скарги та процедури її подання. Типові помилки при поданні скарги. Особливості процедури розгляду скарг суддею одноособово, Комітетом суддів, Палатою, Великою Палатою. Виключення скарг зі списку тих, що підлягають розгляду (стаття 37 Конвенції). Клопотання та їх розгляд. Юридичне представництво. Попередні забезпечувальні заходи. Встановлення фактів. Тягар та стандарт доведення. Пілотна процедура та пілотні рішення. Огляд пілотних рішень ЄСПЛ щодо України та їх виконання державою.

Справедлива компенсація. Зміст та особливості застосування статті 41 Конвенції. Судові витрати. Відшкодування матеріальної шкоди та компенсація моральної шкоди.

Виконання рішень ЄСПЛ. Зміст та застосування статті 46 Конвенції. Обов'язковість рішень ЄСПЛ. Роль Комітету Міністрів та ПАРЕ у системі виконання рішень ЄСПЛ. Негативні наслідки одноразового та систематичного невиконання рішень ЄСПЛ. Порядок виконання рішень ЄСПЛ Україною. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ»: загальна характеристика. Процесуальні наслідки ухвалення рішення ЄСПЛ для остаточних рішень національних судів.

Значення ЄСПЛ та його практики. Рішення ЄСПЛ як «матерія» Конвенції. Місце ЄСПЛ в європейській системі захисту прав людини. Роль ЄСПЛ в утвердженні верховенства права та забезпеченні його вимог.

Практика ЄСПЛ і її місце в системі джерел українського права. Практика Європейського суду з прав людини («case-law») та стала практика («well established case-law»). Доктрина усталеної судової практики. Правозастосовний розсуд. Набуття практикою Європейського суду з прав людини обов'язкового характеру.

Застосування практики Європейського суду з прав людини як джерела права в Україні. Система джерел українського права. Первинні та вторинні джерела. Юридична сила рішень Європейського суду з прав людини.

Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя в Україні. Особливості в різних сферах правового регулювання. Практика ЄСПЛ і практика українських судів (проблемні питання).

Модуль 2. Особливості застосування окремих статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

Право на життя (ст. 2 Конвенції). Зміст права на життя. Особливість права на життя порівняно з усіма іншими правами. Основоположний характер права на життя.

Обмеження права на життя. Позбавлення життя як наслідок виключно необхідного застосування сили. Захист будь-якої особи від незаконного насильства. Здійснення законного арешту або запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою. Вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання. Право народу на повстання та право на життя.

Зобов'язання держави щодо права на життя. Матеріальні зобов'язання. Обов'язок держави поважати право на життя: заборона смертної кари, тлумачення § 1 ст. 2 Конвенції у світлі Протоколів № 6 та № 13 до Конвенції; проблема екстрадиції та видворення до іншої держави; застосування сили представниками держави. Обов'язок захищати право на життя: ухвалення відповідного законодавства; превентивні заходи, спрямовані на захист особи від інших осіб та від самої себе; захист від екологічного забруднення; захист у сфері охорони здоров'я; захист безпеки осіб у громадських місцях. Процесуальні зобов'язання. Обов'язок провести ефективне розслідування фактів смерті. Критерії ефективного розслідування. Особливості захисту права на життя стосовно зниклих осіб. Межі зобов'язань держави щодо права на життя.

Дискусійні питання, пов'язані з правом на життя. Відсутність консенсусу щодо певних питань та свобода розсуду держави. Момент початку життя: питання, пов'язані з правовим статусом ембріона; проблема абортів. Питання, пов'язані із завершенням життя: евтаназія та «право на смерть»; припинення лікування, яке підтримує життєво важливі функції. Право на життя в умовах збройних конфліктів: вбивства, що слідують з актів агресії – проблема співвідношення права прав людини та гуманітарного права.

Заборона катування (ст. 3 Конвенції). Сфера застосування статті 3 Конвенції. Абсолютний характер заборони катувань та інших нелюдських та таких, що принижують гідність видів поводження та покарання. Зміст та співвідношення понять «катування», «нелюдське поводження», «таке, що принижує гідність, людини». Типові види поведінки та покарань, які порушують ст. 3 Конвенції. Взаємозв'язок між ст. 3 і ст. 2 та 8 Конвенції.

Негативні зобов'язання держави відповідно до ст. 3 Конвенції: неналежне поводження правоохоронних органів навмисного характеру; неналежне

поводження під час законних або незаконних дій посадових чи службових осіб держави; незаконне поведження як результат упущень чи бездіяльності посадових і службових осіб держави.

Позитивні зобов'язання держави відповідно до ст. 3 Конвенції: проведення ефективного розслідування викладених у заяві скарг; попередження, припинення і покарання за неналежне поведження з боку приватних осіб. Превентивна діяльність як позитивне зобов'язання держави відповідно до ст.3 Конвенції. ЄСПЛ про дотримання Україною зобов'язань щодо заборони катувань (основні рішення щодо України).

Застосування ст. 3 Конвенції в умовах надзвичайного стану та війни.

Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 Конвенції). Зміст та сфера дії права на свободу та особисту недоторканність.

Позитивні та негативні зобов'язання держав щодо забезпечення цього права.

Кримінально-правові та цивільно-правові підстави позбавлення волі. Вимоги до правомірного позбавлення свободи та особистої недоторканності.

Особливості затримання окремих категорій осіб згідно зі ст. 5 Конвенції та правових позицій ЄСПЛ: неповнолітніх осіб (пп. d п. 1 ст.5 Конвенції); осіб, що хворіють на інфекційні захворювання; психічнохворих, алкоголіків, наркоманів, бродяг (пп. e п. 1 ст.5 Конвенції); мігрантів (пп. f п. 1 ст.5 Конвенції). Порушення, пов'язані зі зникненням осіб, що були позбавлені свободи або особистої недоторканності.

Гарантії права людини на свободу і особисту недоторканність. Право бути поінформованим про обвинувачення. Попереднє ув'язнення. Ув'язнення задля екстрадиції. Habeas corpus. Право на відшкодування згідно з п. 5 ст.5 Конвенції.

Проблема реалізації права на свободу та особисту недоторканність в Україні.

Право на справедливий суд (ст. 6 Конвенції). Зміст права на справедливий суд згідно зі статтею 6 Конвенції. Застосування ЄСПЛ широкого тлумачення права на справедливий суд з урахуванням верховенства права.

Сфера застосування статті 6 Конвенції. Застосування статті 6 у кримінальних, адміністративних та цивільних справах. Посібники зі ст. 6 Конвенції: цивільна частина та кримінально-процесуальний аспект.

Право на доступ до суду як гарантія реалізації права на справедливий суд. Критерії ефективності доступу до суду. Обмеження права на доступ до суду. Відмова від права на доступ до суду. Право на ефективний доступ до суду як основна складова права на суд.

Право на справедливий розгляд справи. Критерії справедливості розгляду справи. Право на ефективну участь у судовому засіданні. Рівність процесуальних можливостей сторін у справі. Право на змагальність судового розгляду. Допустимість доказів. Презумпція невинуватості та інші вимоги до кримінального процесу. Право на належний розгляд справи. Умотивованість судового рішення. Принцип правової визначеності, зокрема *Res judicata*.

Право на публічний розгляд справи та публічне оголошення судового рішення. Критерії публічності розгляду справи. Категорії справ, в яких допускається обмеження публічності розгляду справи. Відмова від права на публічний розгляд справи.

Право на розгляд справи у розумний строк. Критерії розумності строку розгляду справи. Проблема перевантаження судів як перешкода розгляду справ у розумні строки.

Право на незалежний та безсторонній суд, створений на підставі закону. Незалежність суду. Чотири елементи незалежності суддів згідно з практикою ЄСПЛ: спосіб призначення; термін повноважень; наявність гарантій проти зовнішнього тиску (зокрема з бюджетних питань); те, чи сприймаються судові органи як незалежні та безсторонні. Безсторонність суду. Зміст терміну «суд, створений на підставі закону».

Право на захист у судовій справі. Право захищати себе особисто або мати захисника. Інститут незалежної професійної адвокатури як гарантія права на справедливий суд. Безкоштовна правова допомога та випадки її надання. Критерії ефективності правової допомоги в судовому процесі.

Право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 Конвенції).
Концепція «приватного життя». Тлумачення «сім'ї» і сімейного життя.
Невтручання до приватності з боку державної влади.

Критерії виправданого лімітованого втручання до приватності:
здійснюваність згідно із законом, необхідність у демократичному суспільстві,
втручання в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного
добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту
здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Обсяг права на приватність. Зобов'язання держави щодо права на
приватність. Розумні очікування щодо захисту приватності та персональний
вибір. Балансування права на приватність з іншими правами і законними
інтересами. Приватність у публічних просторах. Захист даних в сучасних
доктринах приватності.

*Свобода вираження поглядів та свобода мирних зібрань та об'єднань (ст.
10 Конвенції).* Зміст права на свободу мирних зборів. Зв'язок свободи мирних
зібрань (ст. 11 ЄКПЛ) зі свободою вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ) Зв'язок
свободи мирних зібрань (ст. 11 ЄКПЛ) зі свободою думки, совісті релігії (ст. 9
ЄКПЛ).

Позитивні обов'язки держави із забезпечення цього права.
Обґрунтованість втручання у право на свободу мирних зібрань (втручання, що
передбачене законом; втручання, що переслідує одну або кілька легітимних
цілей: інтереси громадської або національної безпеки, запобігання
зворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі та захист прав і свобод
інших осіб; необхідність втручання у демократичному суспільстві).

Зміст права на свободу об'єднань. Сфера дії права на свободу об'єднань.
Негативний аспект права на свободу об'єднань. Втручання держави у реалізацію
права на свободу об'єднань. Межі втручання держави. Право на об'єднання і
політичні партії. Зміст права на створення профспілок та на участь у них.

Проблема реалізації в Україні свободи зібрань та об'єднань.

Захист власності (майна) (ст. 1 Протоколу № 1). Захист власності як елемент конвенційної системи захисту прав людини. Автономність тлумачення поняття «майно» Поняття «майно» у тлумаченні Суду та українське законодавство. Зміст поняття «мирне володіння майном».

Критерії допустимості втручання у право власності. Позбавлення майна. Фактичне та юридичне позбавлення майна. «Позитивна» і «негативна» свободи захисту права фізичних і юридичних осіб на мирне володіння майном.

Відмінність позбавлення майна від контролю за майном з боку держави. Принцип пропорційності та балансу інтересів у ситуаціях позбавлення майна. Контроль держави за використанням майна відповідно до спільних інтересів. Головні питання, що досліджуються Судом при визначенні існування контролю за майном. Особливості захисту майна у справах, пов'язаних з оподаткуванням.

Компенсація у зв'язку з позбавленням майна і втручанням у право мирного володіння майном. Позиції ЄСПЛ щодо виплати компенсації при встановленні втручання держави у право на мирне володіння майном.

Заборона дискримінації (ст. 14 Конвенції). Додатковий характер ст. 14 Конвенції: право не піддаватися дискримінації при «користуванні правами і свободами, які викладено в Конвенції». Застосовність ст. 14 Конвенції безвідносно наявності порушення її основного положення.

Сфера застосування ст. 14 згідно із практикою ЄСПЛ: працевлаштування, членство в профспілці, соціальне забезпечення, освіта, право на повагу житла, доступ до правосуддя, право наслідування, батьківство, свобода вираження поглядів, зібрань і асоціацій, право на ефективне розслідування, право на умовно-дострокове звільнення, право на податкові пільги.

Форми дискримінації. Пряма і непряма дискримінація. Пряма дискримінація як «відмінність у поводженні з особами, які знаходяться в аналогічних або у відносно схожих ситуаціях» і «засноване на характеристиці або «статусі», які ідентифікуються». Непряма дискримінація, що може приймати форму неспівмірно шкідливого впливу загальної політики або конкретних заходів, які, хоча і сформульовані в нейтральній формі, здійснюють визначений

дискримінаційний вплив на певну групу. Дискримінація за асоціацією. Інші форми дискримінації.

Дискримінаційний тест: (1) Чи мала місце відмінність у поводженні з людьми в аналогічних або у відносно схожих ситуаціях – або чи мала місце нездатність по-різному поводитися з людьми, які перебувають у відносно відмінних ситуаціях? (2) Якщо так, то чи є така відмінність або відсутність відмінності об'єктивно виправданими? Зокрема: а. Чи переслідують вони легітимну мету? б. Чи є співмірними використовувані засоби меті, яка переслідується?

Тягар доведення. Принцип *assertanti incumbit probatio* (заявник має довести своє твердження). Застосування Судом стандарту доведення «поза разумним сумнівом». Стандарт доказування у справах про дискримінацію: як тільки заявник продемонстрував відмінність у поводженні.

Підстави дискримінації. Заборона відмінності у поводженні, яка заснована на таких, що ідентифікуються, об'єктивних або особистих характеристиках або «статусі», за якими особу або групу можна відрізнити. Відкритий перелік підстав дискримінації за ст. 14 Конвенції.

Інші права, що захищаються Конвенцією.

Ніякого покарання без закону (ст. 7 Конвенції). Зміст права не бути притягненим до суду або покараним двічі (ст. 4 Протоколу № 7). Право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13 Конвенції). Співвідношення ст. 13 Конвенції з її іншими статтями. Право на вільні вибори (ст. 3 Першого протоколу № 1). Право на шлюб і створення сім'ї (ст. 12 Конвенції). Рівноправність кожного з подружжя (ст. 5 Протоколу № 7). Право на освіту (ст. 2 Протоколу № 1). Свобода пересування (ст. 2 Протоколу № 4). Заборона вислання громадянина (ст. 3 Протоколу № 4), заборона колективного вислання іноземців (ст. 4 Протоколу № 4). Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців (ст. 1 Протоколу № 7).